

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOLUME III.

CÜZ — PARTS 3 - 4

1959-1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1966

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOLUME III.

CÜZ — PARTS 3 - 4

1959-1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1966

KAZAN HANLIĞINDA İSLÂM TÜRK KÜLTÜRÜ*

(Kanunî zamanında 1550 de Kazandan gönderilen bir rapor)

ZEKİ VELİDİ TOGAN

Volga Bulgarlarında İslâmiyet, X. asırdan başlayıp yayılmışsa da Cengiz oğulları zamanında Altın-Orda'da Horezm kültürü kuvvetle yayılınca kadar Bulgar'da müslümanlık dar bir sahaya münhasır kalmıştır. Şimdi, G. Yusupov'un toplu olarak neşrettiği Bulgar mezar taşlarından¹ anlaşıldığına göre, o zaman müslümanlar eski Bulgarların dili olan Çuvaş şivesinde yazmışlar. Ebu Hamid al-Endelusi Horasan'da yetişen bazı âlimlerden bahsediyor ve Süleyman b. Davud Saqsîni yahut (Suvârî) isminde birisinin İslâmiyata ait arapça ve farsça eserleri bize kadar gelmişse de Bulgar'da İslâm kültürünün payidar olduğunu gösteren geniş bir edebiyat mevcut olmamıştır.

Altın-Orda devrinde ise, bilhassa milâdi 1300 senesinden sonra Bulgar'da ve onun kuzeyindeki Kazan'da İslâmiyetin bir yayılış merkezi vücade gelmiş ve bu devirde eski «Çuvaş edebi türkçesi» ancak gayri müslim Bulgarların konuşma dili şeklinde kalmış, mezar taşlarından da anlaşıldığı gibi, burada Ortaasya Türk edebi dili yayılmıştır. Buraya kendilerini peygamber evlâdı olarak tanıtan "Seyid"ler gelmiş, onlar tarafından idare edilen «hânigâh» yani tekkeler, imaretler vücade gelmiş, mektep ve medreseler inkişaf etmiştir. Bulgar ve Kazan'da gelişen cami ve medrese ve hamam kültürü, Saray şehrinde olduğu gibi, Horezm İslâm kültürünün tam tesiri altında bulunmuş, yalnız Kırım ve Kazan'da Cengizlilerden İçkili Hasan evlâdı yerleşince burada Kırım yoluyla Osmanlı tesiri de kendisini göstermiştir. Fakat bir sual daima hatıra geliyor: Kazan'da eski Bulgar'da görülmiyen bir aktif müslümanlık propogandası olmuş, bu nereden gelmiş? Acaba burada İslâm kültürü için çalışan camialar Saray şehri iç kavgalar neticesinde dağılınca buraya iltica etmiş unsurlardan ibaret mi idi?

Son zamanlarda bu meseleyi nisbeten aydınlatan bazı vesikalar ele geçmiştir. Rus âlimlerinden S. Şpilevski "Kazan vilâyetindeki eski

* Türk Şarkiyat Derneğinde 8.10.1964 tarihinde okunan bir tebliğdir.

1 G. Yusupov, *Vvedenje v Bulgaro-tatarskuyu Epigrafiku*, M.-L., 1960.

şehirler ve diğer Bulgar - Tatar kültür âbideleri" ismindeki eserinde şimdiki Kazan'ın bulunduğu yerlerin XIII. asırda Rusların geniş mikyasta yerleşmekte olduğu bir mntakayı teşkil etmiş olduğunu ve (s. 70-76) milâdi 1298 senesinde Kazan isminde bir hükümdarın kendi nam ve şöhretini ebedileştirmek maksadiyle şimdiki Kazan'ın biraz kuzeyinde "Eski Kazan" ismiyle maruf yerde bir müslüman şehri bina ettiğini, 104 yıl sonra Hicri 804 (milâdi 1402) de bu şehrin şimdiki Kazan şehri yerine nakledilerek yeniden kurulduğunu belirten bazı rivayetleri toplamıştır¹. Bu malûmatı ihtiva eden "Beyani Destanı Tarih" gibi isimlerle zamanımıza kadar gelen bazı yazma rivayetler (ki bunlardan birisini aslen Alman olan Prof. Fux da 1817 yılında neşrettiği eserinde zikretmiştir) zamanımıza kadar gelmiş ve tarafımdan da görülmüş iseler de, şimdiye kadar neşrolunmamışlardır. Bu eserlerde Kazan'ın ilk hanının ismi "Sayın" diye yazılmış, bu "sayın" kelimesi, maruf Cenizgililere nisbetle öldüklerinden sonra "aziz" karşılığı olarak kullanılmış bir türkçe kelimedir, yani isim değildir. Altın Orda'da "Sayın" sanılan han, "Batu Han" dır. Sonradan Kazan adını alan yerler onun has yurdu olmuş ve kendisine "Sayın Han yurdu" denilmiştir.

Rus bilginlerinden V. Semenov daha 1836 da Kazan'ın başlangıç tarihine dair araştırmalarında ezcümle şunları yazmıştı: "Kazan şehri Rus vakanuvusleri tarafından ilk olarak 1370 senesinde zikir edilmiştir. Buna bidayette "Sayın Yurdu" (Sayinov Yurt) demişler, bu Batu Handır (o zaman şehir olmamış, bir "yurd" yani yayla yerleri olmuş). Kazan ismi burada bir şehir bina edilmesi ile bağlıdır. Bu da Ebulgazi Hanın zikir ettiği Çağatay hanlarından Kazan-Han (1334-1346) olabilir"².

"Kazan", yahut "Gazan" ismi eski Bulgar şehirleri arasında görülüyor. "Kâşân" ismindeki bir şehir veya kasaba olmuşsa da bu tamamen başka tarafta Volga bükümünün batısında, şimdiki Tetiş şehri çevresinde olmuştur. Şehir "Gazâni" ismiyle Temur zamanına ait vesikalarda görülüyor. Temur 1395 yılı Toktamış'a karşı yaptığı ikinci seferi hakkında Anadolu'da kendisine taraftar olan Çemişkezek Beyi Yalman'a yazdığı mektubunda kendisinin Toktamış'ı takip ederek Etil nehrine kadar gelip Bulgar şehri yanında savaştıktan sonra Toktamış'ın Rus vilâyetine kaçtığını ve Temur'un kendi ordusu ile "Gazni" (غزنی) yahut "Gazani" tarafına geldiğini ve Rus ülkesine giden rakibini takipten

¹ S. Şpilevski, *Drevniye Goroda ı drugiye Bulgarsko-Tatarskiye Pmiatniki v Kazanskoy Guberni*, Kazan, 1877. s. 70-77.

² *Biblio'eka Inostrannyx pisateley o Rossii*, t. I (Barbaro), Petersburg, 1836, s. 153-5.

vazgeçerek simdiki Ukrayna'da Üzi (yani Dneper) nehri havzasına doğru hareket ettiğini yazmıştır. Merhum Mükrimin Halil beyin elinde bulunan "Mecmua-i Münşeât" kitabında vr. 93 b de münderic bulunan bu sözler Âşir Efendi Kütüphanesinde kısım III, No. 326 "Münşeât Mecmuası"nda vr. 94a "Toktamış Bulgar hududuna kadar takip edip ona tâbi kabileleri ele geçirdik, oradan Gazani'ye gidip oradan da Üzi nehri istikametine hareket ettik" şeklinde yazılmıştır. Bursa'da Haraççioğlu Kütüphanesinde 1051 numaradâ mahfuz bulunan İbn Arapşahın "Acâib al-Maqdûr" kitabının çok mükemmel ve güzel bir nüshası vardır. Bunu Hicrî 841 (milâdî 1437) de Ali İbn Musa al-Ghâzânî isminde bir zat yazmıştır. Böyle mükemmel bir yazı eski Bulgar'da yazılmazdı. Kırım Hanı Hacı Geray'n ve Kazan Hanı Sahip Geray'in türkçe fermanlarında (*Türkiyat Mecmuası*, II, s. 13) bu memleketin emir ve hâkimlerinden sonra "Sâdât-ı İzâm" yani büyük seyidler zikredilmiştir. Bu yarlığı tetkik eden A. Taymas Altın-Orda'da yazılan başka fermanlarda seyidlerin beylerle bir sırada dahi zikredilmediklerini kaydetmiştir. Bir de Kazan'da Azerbaycan ve Horasan'da kullanılan istilâhlar, o cümleden "rabdh" yerine "biste" yani varoş kelimesi kullanılmıştır. Volga havzasındaki diğer şehirlerde böyle "biste" (beste) ler görülmemektedir. Bu husus Kazan'da İlhanlı devri kültürünün tesirleri olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Böyle bir tesir anlaşılabilir gerçekten olmuştur. Süleymaniye'de Hacı Mahmud Ef. Kütüphanesinde 3394 No. mecmuada vr. 62 a da II. Selim devrinde 1568 de yapılmak istenip bir sonuca getirilmeyen "Astarhan seferi" ne ait yazıda şöyle bir kayıt bulunuyor: "Bu sefer bu maslahat eyle oldu ki âl-i Çengiz'den Sultan Mahmud Gazan asrında şerefi İslâmî müşerref olan Tatar taifesinden bir cemaat ol diyarda gaza idup vatan tutup Kazan Tatarı denmekle meşhur oldular. Devleti Gazaniye inkirazından sonra Moskov keferesinin tahtı kahrında kalup hâlâ dergâh-ı penahâ nameler gelüp iki nehir (Volga ile Don) meyanını harq ve işâl emrine sevkettiler". Burada "Mahmud" Kazan'da Uluğ Mahmud Han'dan sonra gelen oğlu "Mahmud" yahut "Mahmudek Han" ismiyle karıştırılarak İlhanlı hükümdarı "Sultan Mahmud Gazan" şekline sokulmuş olabilir. Fakat Hacı Mahmud Ef. yazmasında buraya "gaza yapmak için müslüman Tatar gazilerinin gelip yerleştiği" ne dair tafsilât vardır. Böyle bir kayıt Ulu Muhammed'in oğlu Mahmudek Han zamanı için yakışmaz. Herhalde Gazan Han İslâmiyeti yaymak yolunda giriştiği geniş teşebbüsler arasına Altın-Orda devletinin şimalinde, Şpilevski'nin anlattığı gibi, XIII. asırda Hıristiyan Rus unsurunun fazla miktarda sokulmağa başladığı bir mıntıkaya "Tatar gazileri"ni bunlara kendi memleketinde itina ile beslediği "Seyitler"i de terfik

etmiş, istihkâm kale vücude getirtmiş ve kale etrafında kendi memleketi tarzında varoş "beste" vücude getirtmiş olması mümkündür. Nasıl ki bu Gazan Han'ın islâmiyeti kabul ettikten sonra bunu Ortaasya Hanbalık (Pekin)deki Kaanlığa tâbi Kansu vilâyetinde islâmiyeti yaymak yolunda teşebbüs ettiği görülmektedir. Bunu Reşideddin'in kayıtlarından anlıyoruz¹. Aynı Reşideddin'in "Münşeât" kitabından (s. 17) Gazan Han devrinde Kafkasyanın kuzeyinde şimdiki Vladikafkas şehri yakınında Altın-Orda hanlarına tâbi bulunan Balçemen (Balçman) şehrinin dahi İlhanlı nüfuz sahasına girmiş olduğunu anlıyoruz. İbn Bâttuta da bu mıntakada bulunan Macar şehrinde Iraktan gelmiş Rufa'î şeyhini ve maiyetindeki dervişlerini zikretmiştir. Reşideddin'in İslâm teolojisine ait eserlerinin kendi zamanında Tebriz'de yazılan nüshalarının Altın-Orda'da Saray şehrinde veyahut Kırım'da bulunduktan sonra Osmanlı devleti başkentlerine gelmiş olduklarını kütüphanelerimizde mevcut nüshalardan öğreniyoruz. Altın-Orda'nın sınır mıntikalarına küffarla gaza etmek üzere Azerbaycan'dan "Gazi"lerin gönderildiği, hattâ Gazan Han'ın muasırı olan Erdebil Şeyhi Safiyeddin Erdebili'nin dahi bu gazilerle birlikte bir aralık Kıpçak bozkırlarında bulunduğu bu şeyhe ait menkibelerden öğrenilmektedir. Diğer taraftan Kazan ve Balçimen gibi yerlerde Gazan Han zamanında çok terveci olunan ticaret merkezleri husule gelmiştir.

Bize kadar gelen yazılı vesikaların tetkiki, Kazan ve Kırım gibi yerlerde İlhanlı devleti zamanında inkişaf eden, "divan" (defterdarlık) ve "hazine" (qazaa) teşkilâtının ve yazı sanatının bu ülkelere bir ithal malı olarak geldiğini, bunun yerli ahalinin içinden kaynayıp gelişen bir tekâmül eseri olmadığını göstermektedir. Sonradan Kazan hükümdarı olan Uluğ Muhammed Han'ın 1428 yılında II. Murad'a ve Kırım Hanı Hacı Giray'ın 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed'e gönderdikleri yazılar, Tebriz'de ve Herat'ta en yüksek derecesine ulaşan divanî hatla yazılmıştır. Yazı dili de güzel doğu türkçesidir. Topkapı Sarayında mahfuz bulunan bu vesikaları Prof. Akdes Nimet 1940 senesinde neşretmiştir. Halbuki Kazan'da hükümrânlık eden Sahip Giray Han'ın 1522 tarihli fermanının yazısı o kadar kötü ve dili o kadar cahilânedir ki, adı geçen Ulu Muhammed Han'ın hükümrânlık ettiği Kazan'da yazılmış olması bu şehirde güneyden (Tebriz ve Herat'tan) gelen bu medeniyetin ancak dalgalar halinde gelmiş olduğunu gösterir. (*Türkiyat Mecmuası*, II, 19: عن يلافات , مبارك , املاك , خراجات , عن الافات , مقمان , سادات , قراجات , الملك , سادات , موبارك , شكله yazılmıştır).

¹ *Cām-ı al-tavarix. rusca yeni tercümesi* II. 1960. s. 209; E. Bloche neşri metin (Leiden 1911) s. 601

Kazan'a Herat'tan musikişinas ve mugannilerin getirtildiği ve Kazan Hanı Muhammed Emin Han'ın Herat usulünde şiirler yazan bir şair olduğu malûmdur*. Bunların yanına şimdi aslen Astarhanlı olup Kazan'da yaşayan Muhammed Şerif isminde ve Şerifi mahlaslı bir şairin 1550 senesinde doğu türkçesi ile yazılmış "Zafername-i Vilâyet-i Qazan" ünvanlı mükemmel bir eseri katılmaktadır. On sahife tutan bu eser Kütahya yanındaki Tavşanlı kazasında Zeytinoğulları Kütüphanesinde 2348 numaralı mecmuanın 60 a-64 b varaklarında münderic bulunmaktadır. Kazanlıların 1550 yılı kışında, Rus çarı IV. (Müthiş) Ivan'ın Kazan şehrini muhasara ederken gösterdikleri fedakârane savaşlarını ve çarı bu muhasarayı terkedip gitmeğe mecbur ettiklerini tavsif eden bu eser, 957 hicrî yılı Muharrem ayı tarihini taşımaktadır (yani 1550 yılı Ocak yahut Şubat ayında yazılmıştır). O zaman Ortaasya Türk memleketlerinde yayık olan edebî çağdaycanın bilhassa Alişir Nevaî gibi mümtaz simasının yazı üslûbunun Kazan'da benimsenmiş olduğunu gösteren bu vesika ancak "Şâhib-i devletleri" tâbiriyle zikredilen Osmanlı devleti büyüğünün bu hâdiselere "nazar"ını çekmek için yazıp gönderilmiştir. Bu "Şâhib-i devlet" in Kanunî Sultan Süleyman olduğunu tahmin edebiliriz. Yazının metnini burada olduğu gibi naklediyorum:

(60 a) ظفر نامه ولایت قزان

ضمایر صافیة ارباب اولوالابصار وخواطر زاکیه اصحاب ذوی الإعتبارغه آفتاب طالعاب
تیکین واضح وروشن ولاج ومبرهن تورور¹ کیم ولایت بلغار اقلیم سبه (دین) یتنچی
اقلیم تورور، قرغه منسوب ایرور یعنی قر پرورشیدا تورور علی ما هوالمذکور فی الکتب
الریاضی. وتقی بو ولایت بلغار، قطب شالیغه کال قرییدین اواخر جوزا و اوایل سرطان دا
صلوات نخسه ینک بیرسی ینک یعنی صلوة عشا ینک وتقی تبولماس زیراکیم شفق امامین²
قشیدا عبارتدر حره دین، آتینک غیبوتندین بورون راق. بو اوقات معلومه دا وقت صلوة

* "Yeni Türkistan" İstanbul, 1927. No. 2-3. s. 27-28.

¹ Cod : نور

² Yani İmâm Muhammed ve Yusuf.

فجر یعنی صبح صادق ظاهر بولور، اول سبب دین اول قومغه صلوة عشا واجب بولماس علی ما هو المذكور فی کتب الفتاوی سیمّا فی الکنز¹ والواقی² والکافی³. 10

وتقی بو ولایت بلغارینیک های تحقی بلده طیبه محروسه دارالاسلام قران حمت عن حوادث الزمان اسلام ولایت لارندین⁴ یراق توشوب کفار سر حدیفه متصل تورور.
مصراع: همسایه بد مباد کس را

هیچ طرفدین اتکا مدد و معاوت یتشماس مکر عنایت رب العالمین قرین و ملائکه لار ناصر و معین بولنای لار اول سبب دین بلده محروسه قران شهرینک پادشاه لاری - کفار برلا زمانه مقتضاسنجه مملکت رفاهیتی وکشایتی رعیت فراغتی و اسایشی اوچون مدارا برله آرادا ایلیجی بویلا⁵ یوروشوب کیلش بارش قیلور ایردی لار
شعر:

اسایش دوکیقی تفسیر این دو حرفست : با دوستان مروت بادشمنان مدارا.
20 ثانیاً صاحب السیف والقلم منبع الجود والکرم مرحوم و مغفور ابو النازی صفا کرای بهادر خان قران ولایتیغه پادشاه بولدی (60 b) ایرسا کفار برله دنیا دینی و آخرتدا ایوی⁶ باشقا یقیدین ان الارار لنی نعیم وان الفجار لنی حجیم یصلونها یوم الدین⁷ آیه کریمه وقتانلوا المشرکین کافه⁸ امرینا مأمور بولوب یجاهدون فی سبیل الله با موالمهم و انفسهم⁹ مقتضی سنجه بو حدیث نبوی و فی التزوة احدی الحسینین¹⁰ : اَمَا الظفرو الغنیمة و اَمَا الشهادة و اَمَا الجنة مضمونیدین فرحناک 25

¹ *Ḳanz al-daqa'iq*, Hafizh al-din Abu'l-Barakāt al-Nasafi (öl. 1310) eseri; bk. *Keşf uz-zunun*, yeni neşri, II, 1315; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literature*, Sb. II, 265.

² Aynı müellifin *al-Vāfi fī'l-Furugh* nam eseri, *Keşf uz-zunun*, II, 1997, Brockelmann, II 265.

³ Aynı müellifin şimdi zikri geçen *al-Vafi* nam eserine şarhi, bk. *Keşf uz-zunun*, 1378, 1997. Muḥammad al-Hakim al-Marvazi'nin de fıkhı ait bu isimde bir eseri varsa da (Brockelmann, Sb. I, 288, 638) Şerifi'nin zikri ettiği o değildir, çünkü Şams al-Aimma al-Saraxsî tarafından şerh edilen bu eserde şimal ülkelerinde yatışı namazı meselesi yoktur. Şerifi'nin zikri ettiği "Al-Kāfi" Nesefi'nin eseridir, ki orada bu mesele vardır. bk. Şihabeddin Mercanî, *Nāẓherat al-ḥaq fi farḍiyat 'i-şā va in lam yağub al-şafaq*, Kazan 1870, s. 120, 147.

⁴ Cod: لار دین

⁵ Bulius, latince; bajulus, italeanca: Bailo, Osmanlıcadan

⁶ Yani cennet ve cehennem.

⁷ Qur'an = Q. LXXXII, 14.

⁸ Q. IX. 36.

⁹ Q. IX. 20.

¹⁰ Q. IX. 52. احدی الحسینین nin evveli ve sonu müellifin veya istifade ettiği kaynağın

بيت:

غزاة اهلينه طالما بو بر حسن لطافت بار ظفر تابسا غنيمت كر شهادت تابسا جنت بار
و بو خبر مصطفوى من رعى فى سبيل الله تعالى سهما عدل له تحجرا والمنبل به كارامى
مضمونيدن نشأناك بولوب

قطعه:

30

كىمكه بر اوق آتسا مشركلار بوزيك دین اوچون
كوييا حق يوليدا بر بنده آزاد ايلاكاي
بو اجر دا برگا دور¹ هر كيم غزاة اميديدا

بر اوق اتيلناي² ويا شمشير بنيادايلاگاي
35 و دخى بو حديث نبوى³ كيم رباط يوم و ليلة خير من صيام شهر و قيامه و ان جرى
عليه عمله الذى يعمله و اجرى عليه رزقه و امن من اهان معنى سن ملاحظه قلوب

قطعه:

بر كيجه كوندوز غزاة اميديله آط باغلاماق
يخشى دور بر آي توتوش صوم و كيجه اعمال دين

اولسا گر رزق و ثوابي تيكوسى دور قيردا⁴

40

اولسا امن اولغوسى دور قتنه دجال دين
الله تعالى حضرتيدن اجر جميل و ثواب جزيل اومونوب عداوت بناسى نينك اساسنى
توزوب آراداغى اتحاد و داد رشتهسنى اوزوب مخالفت ابوابنى مفتوح و مراسلت ايشكىنى
مسدود قليب انا ظالم ان لم انتقم من الظالم تيو غزات و جهاد اطلارينه اطلانيب شمشير
45 قتال و آبدار و كافر كوش نى مبارك بيلينه بقلاب

شعر:

مرغ آبيان جوهر درياى تينغ او

(61a) هر يك بروز معركة ضياد صدهنك

جاهدوا فى سبيل الله با موالكم و انفسكم⁵ تيزكونى⁶ قولونا آليب آياغنى سعى و طلب

1 Cod: بر كادوز

2 C4d: ايتلاكاي

3 Cod: قوى

4 ihtimal قيردا; bu nevi hatalar eseri mecmuasına alan Türkiyeli zatın malıdır.

5 Q IX, 41.

6 Cod: تيزگوسنى

50 اوزانكوسينا سوقوب فقص الله المجاهدين على القاعدين¹ درجه سيدين اميدناك بولوب
 ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عند ربهم² الاية مضمون شريفين انواع
 بهجت و سرور واجناس مكرمت و حضور دست برب توتى الملك من تشاء و تنزع الملك
 ممن تشاء³ ميدانيدى ان الله يؤيد بنصره من يشاء⁴ علمينى كوتروب اية كرمه كم من فته
 قليلة غلبت فته كثيرة⁵ باذن الله تيو جنود مسعود اسلامى آليب اول كفار بدگيش و
 55 ضلالة اُنديش كيم اولئك في ضلال مبين⁶ دورلار آلار اوستونا يوروب الازنى قتل اليب
 جايب سانسيز اسيرلار وساغش سز غنيمت لار كلتورور ايردى لار .

مدت مدیده و عهد بعید بو منوال اوزارته چکار ايردى . اتفاقا قضا و قدر منادى سى نينك
 اينما تگونوا يدرككم الموت ولو كنتم في بروج مشيدة⁷ ديكان نداسى حضرت خان نينك
 مسامع شريف لاريفه يتشيب قل ان كنتم تفرون الموت فانه ملايكم⁸ صداسنى اشتيب خان
 60 حضرتلرى همان رضا بوينى قضا قولونا سونوب حق تعالى دين رحمت و مغفرت اومونوب انالله
 وانا اليه راجعون⁹ تيو فاذا جاء اجلهم لا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون¹⁰ مقتضى سينجه
 تيريك ليك طوردين اميد كسب حيات ليق تماسيدين انسا چكيب¹¹ كل نفس ذايقة الموت¹²
 شريفينى كل من عليها فان¹³ زميدا وسقامم ربهم¹⁴ ساقى سى قولوندين ايجيب دارغرور
 دين سراى سرورغه رحلت قيلدى ايرسا ذلك تقدير العزيز العليم¹⁵
 غزل:

آه واويلا اولوم دين تنداكى جان تترابور

(61 b) جان دين آيرىلاق بلادور تيو ابدان تترابور

1 Q IV, 95.

2 Q III, 169.

3 Q III, 26.

4 Q. III, 13.

5 Q. II, 249.

6 Q XXXIX, 22.

7 Q IV, 78

8 Q LXII, 8 منه الذى تفرون

9 Q II, 156.

10 Q VII, 34.

11 Cod : انسا چكيب Radloff, *Wb. I*, 748 : *ānsä* ; 1434 : (Kazanča) *iñsä* = *umuz*.

12 Q III, 185 v. s

13 Q LV, 26.

14 Q EXVI, 21.

15 Q VI, 96.

بو اولوم دور بارجانی¹ مغموم و محزون ایلاگان
بو اولوم نینک خوفیدین چشمه حیوان تترایور

70 ییر یوزیداکی اولوم نینک ضربیتیدین خلق ارا
کوکداکی یولدوزلار و شمس درخشان تترایور

گه یوزین یرتیب قرارتیب گه قزاریب سارغایب
که قاجیب پنهان بولوب هم ماه تابان تترایور

دفع ایتیب بولماس اولومی مال بیریب لشکر ییغیب
بوسیدین وهم ایتیب خان بلکه سلطان² تترایور

75 کونکلونا توشکان دین اوترو سرگک وهمی ناگهان
زلزله ایلاب بسی کوه ویابان تترایور

ای شریفی مستعد بولماق کراک اولماس بورون
یوقسه دیماکدین نه سود این تترایور آن تترایور

80 کفار بو جاده گردون دین خوش حال بولوب بو واقعه دنیای دون دین سوریونوب اول
کافر بی دین و اول مشرک باکبرو کین و اول مفسد روزکار و مقشن فلک زرنکار و ثانی

انین شیاطین و پیشوای لشکر ملاعین ایبان³ بی ایمان فرعون صفت و عمروود هیئت برله اوزی
بشلاب لشکر انبوه گران سنک بسیار وعسکر مکروه باتوب و تفنک بی شمار تخمیناً سکز یوز

مینک لشکر برله الدین یقطمون ما أمر الله به ان یوصل ویفسدون فی الارض اولنک هم الحاسرون⁴
85 دورلار کیلیب بلده محروسه قزان شهری نینک گرداگردی احاطه ایلاب محاصره قلب قوندیلر

لشکر کفار ازمورو ملخ کم نیستند نسل یا جوح اند و آدم نیستند

غزل:

عجب برجای عشرت دور جهانده بو قزان شهری
مونیکنک تیک بولماغای علمدا بردار الامان شهری

90 قزان تیک شهر معموری تیولماس دنیادا هرکز
قزان دین آش ایجادورلار نیچاقلی⁵ بو جهان شهری

بو برملکی ایرور قلمیش ابا عن جدخان لاردین
ایرور بو ییر همیشه دنیادا خان ابن خان شهری

1 Cod: بارجان

2 Yani Osmanlı padişahı.

3 Yani İvan IV, Müdhiş İvan

4 Q XIII, 25

5 «Niçaqlı» Kazan türkdesi.

پیرین یورتین ساتیب¹ برماس آتاسی نینک یساقینی²

نچوک³ کیلگای اوشول ملمون، ایماس دور بو ایبان شهری⁴

95

(62a) شریفی کیتا بویردین غزاة امیددی گر بولسا

بوکوندین سونکک دیگای لار کیم بودر صاحب قزان شهری.

بردروازده بو مملکت نینک ستونی بو خلاق نینک رهنمونی مرحوم بولاد بیک نینک

اوغلی ممای بیک برله نور علی میرزا زید قدرها مردان جنک آزمایی و سرد افکن

100 وجوانان دارا و اسکندر شکن لارنی بیغیب قاشیدا آلیب تورور ایردی

شعر:

مبارزلر تورور صفت صف قاشیدا

قویو بن تاج نصرتی باشیدا

ایرور میدان آرا هر بری بر شیر

اورورلار هر زمان دشمنه شمشیر

105

تقی خان مورچالیداکی⁴ دروازه⁵ بهادرلیق میدانی نینک صفدری دلاورلیک پیشهسی نینک

غضنفری قوزنجاق اوغلان زید⁶ اقتداره

شعر:

کورسا کفار ایله هر کیم حرب ضرب ایامیدا

دایما اسلام شمشیرین قولیدا استوار

110

دیماکای اول کیشی هر کیمز عمریدا برکز تقی

لافی الآ علی لاسیف الآ ذوالفقار⁶

اول هم بولسا جوانان هنرپیشه ودلاوران صواب اندیشه لارنی قشیدا آلیب تورور ایردی.

تقی بردروازده دلاورلار اهلی نینک سروری بهادرلیق ممرکسی نینک سکندری آق محمد

اوغلان زید عمره

115

بیت:

ایرور بزم ایچره بزم ایچره رسته

بورردین بولماسون هیچ سایهسی کم

1 Cod: سالیب ihtimal rehin koyarak demek istiyor,

2 Yani Rus çarı Ivan IV, Altınorda hanlarına ecdadları devrinden beri ödedikleri

"yasaq" vergisini.

3 Nicük, nasıl.

4 Yani bu Kazan şehri "İvan" (yani Rus) şehri değildir.

5a Cod: موچالیدا که

5b Yani kale surlunun melike Süyunbike ve oğlu Ötemiş Gerey'in bulunduğu burcun

altındaki kapısı.

6 Yani Quzıçaq olğan hayatında hiç vakit «erlerin eri aneak Ali'dir, kılıçların en keskini ancak "Zulfaçar"dır dememiştir. Yani ben Aliden daha kahraman, kılıcı "Zulfaçar" dan daha keskin diye bilecek çapta bir kahraman demek istiyor, nasıl ki Qulunçaq = Quzıçaq destanında da öyledir.

شعر:

ای زنک گردن قرشش چرخ نیل زنک
خورشید مهرگه بود درمیان زنک
هر کیم اوق آتسا لشکر کفار یوزیکا
دیماسن آتی اوق تیور کیم ایررور تفنک.

120

125 تقی بردروازده نسل سید المرسلین قطب الاقطاب سید آتا نبیره سی مرحوم و مغفور
سیدینک اوغلی قول محمد سید دام فضله باشلاب جوانان درویش شعار و صوفیان ریاضت
آثارلاری بیغیب آیه کریمه قل اننی هدانی ربی الی صراط مستقیم دیناً قیماً ملة
اراهیم حنیفاً¹ مفهومی دین فرحناک و آیه شریفه ان الدین (62 b) عندالله الاسلام² معنی سی برله
130 نشأنک بولوب حق سبحانه و تعالی درکاهیغه سیغیب حضرت رساک پناهی روحی باشلیغ
جمیع انبیا و رسل ارواح لاری دین استغانه قلیب باباسی سید آتا قدس سره روحی دین هم
اذا تحیرتم فی الامور فاستعینوا من اهل القبور³ مقتضی سنجه مددو معاونت استاب غزرات
آطیغه آطلانیب جنک اسبابی مهیا قلیب کفار ساری یوزلانیب حاضر و ناظر بولوب
135 تورور ایردی .

تقی بردروازده دارارایت واسکندر درایت رستم مثال و بهرام امثال باربولسون آتالیق
شعر:

الهی دنیادا اول بار بولسون همیشه فتح نصرت یار بولسون
بهادرلیق داهم بولسا کمی⁴ یوق بکون تاپسا شهادت هم غمی یوق
140 اوز توابع و لواحق لازمی برله تورور ایردی .

تقی بردروازده شهر بیکی بلغار ولایتی نینک حاکمی قره عیون السلاطین دره صدف
العز و التمکین مدیر امور الممالک السلطانیه مفتح ابواب الخزان الخانیه سلالة الامرا
بی بارص بیک زیدة قدره نینک بهادرلیق غیرتی حرکت کاکلیب دلاورلیک یوراک تیرانیب
145 هر زمان دیر ایردی کیه .

1 Q VI, 161

2 Q III, 19.

3 Mevzu yani uydurma bir hadis.

4 Yani noksan ve aybı

قطعه:

من نه آن باشم که روز جنگ بینی پشت من
آن منم کاندلر میان خاک و خون بینی سزی

هر که جنگ آرد بخون خویش بازی میکند 150

روز میدان آنکه بگریزد بخون لشکری.

بعض دلاوران نامدار و پهلوانان کامکار نارنجی¹ بیک و آی کلدی بیک و آق متای بیک
و جماعه حاجی را نصرهم الله هر یرده کفار تبه کار هجوم قیلسالار اول یرکا اوزلارین

یتکوروب جان و دل برله مدد و معاونت بیرب کفار سیه کار برله محاربه و مقاتله قلیب 155

کافرلری یقیب سونکولارین² سندریب غازیلیق (63 a) تشریفاتی برله مشرف ایردی لار.

القصة ایکی لشکر بری یریکا محاربه و مجادله و مقاتلهغه قرشو توردیله.

مشوی:

درون صف دران صف پرکشیدند 160

زماهی تا به لشکر کشیدند

سپاه کوه پیکر فوج برفوج

چنان درروی دریا موج بروج

سراسر باستانها زره رستم 165

زسر تاپای در آهن شده گم

کرفته هر طرف شیران جنگی

کان چاچی و تیر خدنگی

بر سیل تواتر ثابت و محقق بولوب ایردی کیم کفارینک اشکریدا اون بر اولوغ 170

توب بار ایردی بر بخشی توبچی هم قاجیب کلیب ایکن ایردی اول توب لارینک هر بر

اولوغ جادرهسی³ تخمیناً قران تاشیغه بتان⁴ بار ایردی اولوغ یعنی آط طورهسی⁵ چاقلی

ایردی اول یادره ایچیدا انواع طلسمات و اجناس تصرفات لار قلیب ایردی لار کیم عقل

1 Cod noktasız. Narrıq Bek olacak, destan kahramanı Çura Batırın babası.

2 Cod: سوکولارین

3 جادره yahut یادره yı Rudloff, Wb III, 376rusca "yadro" kelimesini Kazan telâf-fuzu olarak izah etmiştir.

4 Yani Kazan ölçüsüyle bir batman, 32 kilo.

5 Torba

175 افلاطون حیران قالب فہم ارسطو متحیر و سرگردان بولغای ایردی. اول یادرہ لار تیشیدین¹ تمورل برلہ تورشاب یزلار² برلہ توقوب ایچیدہ نفت سپید قیوب کوگردلار سالیب کیچکنہ توفالچہ لار راست قیلیب ایچیندا تورت بش قور غاشیندین یادرہ لار سالیب مضبوط و مربوط و محکم و مستحکم قیلیب قرانکغو کیچہ لاردا کیم آتار ایردی لار دیکای ایردیتکیز کیم 180 کصیب منالما فیہ ظلمات ورعد و برق³ تیو.

تقی اول اوتلوغ یادرہ لاردین کیچہ لاردا سالیب چیقغان هواداغی اوچقون لارنی خیال قیلغای ایردیتکیز کیم کوکلارداکی کواکب ثابتات و سیارات لارنی پارچاسینی یرکا توشتی تیو. اول اوتلوغ یادرہ لار کیچہ لار شهر ایچیدا هر یرکا کیم توشار ایردی هیچ کیم ایرسانینکک 185 عرصہ سی یوق ایردی کیم آتینکک یوینینہ⁴ باروب سوندرگای.

بیت (63 b):

کرچہ هر اوتخی کیلیب سوندرسا بولغای سوقیوب

بویالیغ اوتنیکی هم سو برلہ بولماس سوندروب

190 اما بعض جوانان باجرات و دلاوران باہمت المریطیر بہمتہ دکان تیکک⁵ اوزلارین اول اوتقہ سمندر تیکین سالیب باستغانت ملک متعال واستشارت عقل فعال برلہ اول اوغی انداغ سوندرور ایردی لار کیم آثارو علامت لری قالماس ایردی.

شعر:

195 سوغہ بالیق اوتقہ سمندر کراک

ایش کونیدا مرد دلاور کراک

ایرکیشی کا ہمت اگر بولسایار

عاقبت الامر مرادین تبار

200 تقی دورت بیش هوایی توب لاری هم بار ایردی هر یر یادرہ تاشی بزکوبہ یارہ ایردی هر وقت کیم اول توب لار آتیلور ایردی اول یادرہ تاشی قوۂ قسریۂ محرکہ برلہ قوش تیکین اوچوب کالطیریطیر بجناحہ هواغہ کیم چیهار ایردی وتری الجبال تحسبہا جامدۂ وہی ترممر السحاب⁶ دایرہ افلاکدہ یر نقطہ تیکین بولوب هوادا یعنی جو السہادا یوروب قوۂ

1 Yani dışarısından, cod باشیدین

2 بز bakır. Kazan şivesi.

3 Q II, 19.

4 Yanj یاویشہ yakınına.

5 Yani değendik, demek gibi.

6 Q XXVIII, 88.

205 قدرهسی توکان کان سونکرا میل طبیعی سی برله کیم توبان اینار ایردی باد صرصر دین
تندراق قضا و قدر اوقیدین تیزراق اینیب
شعر:

قضا چون زگردون فرو هیشت پر
210 هم زیرکان کورکشتند و کر

هر بیرکا توشا ویرسل الصواعق فیصیب بها من یشاء¹ منطوقه سینجه اول یرنی بوزوب ییقیب
هفت طبقه زمین دین اوتار ایردی.
شعر:

215 زبالاچو سنکی بزیر آمدی زکاو زمین² بانک شیر آمدی
بیت:

کویا آتی سُماک وایندی تا فرَق سَمک

مکن ایرماس دورا بو ایش نینک مینکدا برو صفن دیمک
وسایر ضرب زن لارکا وتوفنک لارکا حساب سان یوق ایردی بوتوب لار نینک صاعقه آسمانی نینک
220 لهمناک آواز لارینه خلاق و همناک بولوب وتری الناس صکاری وما هم بکاری ولکن عذاب
الله لشدید³ (64a) بربری تانیاس تیک بولوب ایردی لار لکل امرء منهنم شان یغنیه⁴ یزلار
حیران و متحیر بولور ایردک کیم حق سبحانه و تعالی بو کافر بی دین و مشرک با کبرو کین کا
بو اساس دبدبه و بو لشکر و عسکر بو حشمت و سلطنت بریب بنده نوازیلق قیلغاننا.
225
شعر:

سبحان من تحیر فی ذاته سیواه فهم خرد بکنه کالش بُرده راه

شعر:

ای کریمی که از خزانه غیب گبرو ترسا وظیفه خودداری
دوستا نرا کجا کنی محروم توکه با دشمنان نظرداری⁵
230
القصة ایکی لشکر غرق آهنین بولوب بربریکا قرشوتوروب محاربه و مجادله کا مشغول بولدی لار
بیت:

235 میان دو دیوار آهن بنا
یکی کوچه آموز شهر فنا

1 Q XIII, 13.

2 Yani yeri buynuzunda tutan efsanevi öküz.

3 Q XXII, 2

4 Q LXXX, 37

5 Saadî'den.

شعر:

در آمد دو لشکر بجنبش چو کوه
کران جنبش آمد جهان را ستوه

زغریده ناله کرناى

240

در افتاد وتب لرزه بردست وپای¹

اون کون انداغ اوروشلار بولدى کیم کویا حشرو نشر ایردی.

مصراع:

آن² تیکین غوغا ایردی کویا محشر

245

چکچاک خنجر بکردون رسید

زشر قران خون بیچون رسید

محمد الله والمنة و على نبيه الصلوة والتحية توفيق الهمى و تأييد تا متناهى همطريق و
عناية رب العالمين قرين و ملائكت ناصر و معين بولوب آية كريمه وهو يعلم اينما كنتم صدای

روح افزاسی مسلمانلار نینک مسامع لاریغه يتشيب آية كريمه ان ينصر کم الله فلا غالب لكم³

مقتضى سنجه و لقد نصر کم الله فى مواطن كثره⁴ معنی سی صورت پذیر بولوندى کفار
بدکیش و خطا اندیشلارنى انداغ قیردی لار کیم آثارو علامت لری صحیفه روز کار دین محکوک

و مفکوک بولدى فقطع دابر القوم الذين ظلموا و الحمد لله رب العالمين⁵ قلعه نینک ایکی یازیسیدا

کفار سیه کار انداغ اولوب⁶ طعمه سکان و لقمه کُتُرک و خِرسان بولوب یاتور ایردی لار

کیم (64 b) آیای بسارغه برچولا⁷ یرتابولماس ایردی. فترى القوم فيها صرعى کانهم اعجاز

نحل خاويه فهل ترى لهم من باقيه⁸.

شعر:

260

فتاده در آن بَهَن دشت درشت

سرنا تراشیده چون خار بیشت

القصة . موفونک تیک اوروشلار اون آلتی شبانه روز متصل لاینقطع بولدی. اون بشنجی

1 Firdevsî'den.

2 Satir 11 de de olduğu gibi burada da türkçe «O» yerine farsça «an» kullanılmış

3 Q III, 160.

4 Q IX, 25.

5 Q VI, 45.

6 Cod. ادوب

7 Bu Kazan ve Tümen türkçe bir kelimedir. Manâsı bir büyük kepçe, söğüt dallarından örülmüş kepçe. (Radloff Wb. III, 2023: Schöpflüffel), Kşagarcada «çuyile». Yani, ayak basmak için bir kepçe kadar olsun yer bulunmaz.

8 Q LXIX, 7.

265 کون لشکر کفار تبکار مخدول و مزول و مردودو مقهور بولوب فاینتی الحمد لله الذی نصر عبده واعز جنده هزم و الا حزاب وحده.

یلت :

بخت و دولت بکاردانی نیست

جز بتأیید آسمانی نیست

270

قطعه :

ساتلاسه هر کیمنی دوشمن دن خدای لم یزل
حاجت ایرماس دور انکا کیمک زره، عالی حصار

275 ساتلاماس بولسا تقی (یوق) بو ایکاودین منفعت

سقلاسا ممکن ایماس بر میلی کسماک¹ ذوالفقار

رجا و کریم ارباب تحقیق لاردین و امید الطاف اصحاب توفیق لاردین اول تور کیم
هر محل بو «ظفرنامه» بو صاحب دولت لارینک² منظور نظر لاری بولونسا بو فقیر کیم

280 معترف دور عجز و قصوری متصف و منصف دور کنه و عصیان برله آینک مراد یغه
فاتحه با اخلاص دریغ قیلماغای لار رحه الله عبداً قال آمینا.

وقعت هذه الواقعة فی شهر محرم الحرام سنه سبع و خمسين و تسمیایه منشی هذا الانشا
الغرا و مسود هذه الصحيفة البيضاء افقر العباد شریف حاجی ترخان.

Burada zikr olunan hâdise, yani IV. İvan'ın Kazanı 1550 senesi başında muhasara edip muvaffak olamayıp dönmesi, Ruslar için bir şerefli iş olmadığı için Rus tarihçileri bundan ancak "karlar erimeye başladığından Çar belki yollar kesilir mülâhazasıyla geri döndü" diyerek kısa geçerler (Karamzin, 1892 neşri, VII, 75; Solov'yev, Obşç. Pol'za neşri, VI, 65-66). Ben *Türk ve Tatar tarihi*, Kazan 1912, s. 231 ve Hadi Atlası *Kazan Tarihi*, 224-236, *Sügünölke*, s. 20-25 bu meselede yegâne kaynağımız Rus vakanuvis ve muverrihleri olduğundan şehir müdafaasının çok çetin ve kahramanca olduğuna dair Şerifi'nin verdiği malûmattan haberdar olmamışızdır. VI. İvan muhasaraya Şubat 13 te başlamış, 11 gün devam eden savaşların neticesinde 25 Şubat ordusunun başında Kazanı terk edip gitmiştir. Şerifi ise bu muhasara'nın 16 gün devam ettikten sonra 17. günü İvan'ın muhasarayı bıraktığını kayd etmiştir. Zaten Rus ordusunun mühim kısmı şehri daha Şubatın başlarında muhasaraya başlamıştı. Şerifi bu hâdisenin 957 Muharrem

¹ کسون daimi olı.

² Yani Osmanlı Sultanı (Kanunî Süleymana) ve vezirlerine.

ayında vâki olduğunu kayd etmekle yetinmiştir. Bu ise 1550 Ocak 20 ile Şubat 18 arası demektir. Safa Gerey Han 1549 Martında ölmüş, yerine üç yaşındaki oğlu Ötemiş Gerey geçmiş, bunun naibi sıfatıyla annesi Süyünbike hanlık etmiş, filen hükümet Kuzıçak Oğlan'ın elinde kalmıştı. İvan'ın Kazanı işgal etmek istemesi Safa Gerey'in ölümü dolayısıyla hanlıkta gevşeklik hasıl olduğu kanaatinden ileri gelmişti. Bunu Şerifi gibi Rus kaynakları da söyler.

Kazan şehir surununun kapıları altı olarak gösterilmiş, bunlar diğer kaynaklarda Han Kapısı, Atalık Kapısı, Tümen Kapısı, Kabak Kapısı, Muralı Kapısı ve Kırım Kapısı olarak sayılırlar. Ayrıca belki amme kapısı olmayan İzboli ve Alabuga kapıları da zikr edilmiştir.

Şerifi şehir müdafaasının kapılarda teşkilâtlandırılmış olduğunu ve müdafa kuvvetlerinin kumandanlarını zikr ederek onların tavsiflerini de vermiştir.

İlk olarak o vakit hayatta olmiyan Polad Bek'in oğlu Mamay Bek ile Nurali Mirza'nın idare ettiği kapı zikredilmiş. Rus kaynaklarında bu Polat Bek "Rasov'un oğulları" ile birlikte zikr edilmiştir (Hadi Atlası, s. 222). Bu Rasov yani Ras yahut Rast isminde bir beyin çocuklarından Yolbars Bey zikr edilmiştir (Atlası, s. 212). Nurali Mirza Nogay mirzalarından biri olacak, ismi Rus kaynaklarında Muralı şeklinde yazılmıştır (Atlası, s. 226). "Muralı Kapısı" da ona mensup olacak.

Şerifi'nin "Han Mürçeli" dediği, Rus kaynaklarındaki "Han Kapısı" olacak. Han'ın yani Süyünbike ile oğlu Ötemiş Gerey'in de beraber bulunduğu bu kapıdaki kılaların kumandanı Quzıçaq Oğlan adını taşımış. Bunu Rus kaynaklar "Kaşçak Ulan" demişler. "Ulan" yani "Oğlan" hanlar neslinden gelen prens demektir. Bunların bir çoğu Kırımdan gelen prenslerdi. Kazan'ın müdafaası muvaffakiyetli olmakla beraber asıl Kazan halkı (Bulgar-Çuvaşlar) arasında Rus taraftarı galip idi. Kırım ve Nogaydan gelen prens ve mirzalar ve maiyetleri (Tatarlar) ise şiddetle Rus aleyhtarı idiler. Neticede Kırımlı ve Nogaylılar Kazan'ı terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat Quzıçaq Oğlan ve Barbolsın Oğlan isimindeki prensler Rus tarafını tutan Çavuş'larla savaşta mağlûp olup, esir edilip Moskova'ya götürülerek idam edildiler.

Bu savaşlar çok kahramanca olmuş ve Quzıçaq da Narıx oğlu Çura Batır gibi, bir destan kahramanı kesilmiştir. Destan bu oğlandan "Qulunçaq Batır" ismiyle zikr eder, kendisinin Çura ile birlikte Kazan'ı Ruslardan kurtarmak için heyecanla Kırımdan yola çıkmaları, müşaa-releri, Çura'nın kız kadesi Ay -Sulu'yu bu Quluçaq'a vermesi, Çura

Kazan'da iken Qulunçaq'ı bir defa Kırıma göndermiş olması, Çuranın karısı ile bu kızın onu Kazandan bir an için Kırıma getirmek için bir hiyle tertip etmiş ve muvaffak olmuş olmaları, "hanın" hazinesine garnimetler ve servet gelirse buna hanın "Kara Duvan"ın, yani maliyecei defterdarın sevindiği, şehir kapısına düşman gelirse işte kana boyanınca savaşaçağız diyerek buna Qulunçaq ve Çura Batırlar'ın sevindiği" ni anlatan şiirler meşhurdur (bu. Mühammed Osmanov, *Nogayskaya Xrestomatya*, Petersburg 1883, s. 24, 28; Berezin, *Turetskaya Xrestomatya*, II, Kazan, 1862, s. 56 vesaire). Şerifi bu Quziçaq Oğlanı İslâm tarihindeki Hazreti Ali ile bir sıraya koymuştur.

Üçüncü kapıyı müdafaa eden Ak Muhammed Oğlan da Rus kaynaklarında Quziçaq Oğlan'la ve her ikisinin çocukları birlikte zikredilmiştir (Atlası, 239). Bu çocuklar, kraliçe Süyünbike Kazanlılar tarafından Moskova'ya teslim edilirken rehine olarak onunla beraber gönderilmişlerdir.

Şehrin dördüncü kapısını müdafaa eden Qul Muhammed Seyyid de Rus kaynaklarında mezkûrdur (Atlası, s. 245). Bunun cediti olan "Seyyid Ata" Ahmed Yesevi'nin akrabasındandı, 1310 da Horezmden ölmüştür (bk. Köprülü Fuad, *İlk Mutasavvifler*, 105-7; Z. V. Togan, *Türkiyat Mecmuası*, II, 224). Şerifi bu seyyidi, "derviş meslekli gençlerle sufilerin başında bulunarak" geza heyecaniyle küffare karşı savaşmış gösteriyor. Bizim için mühim olanı, Kazandaki seyyidlerin, Horezm ve Sirderya havzasındaki Yesevi şeyhlerinin "gazi" sıfatıyla ve müridleriyle birlikte Kazan'ın müdafaasına katılmış olmalarıdır, ki Kazan'ı bir "İslâm thughuru" sıfatıyla müdafaa etmek daha Gazan Han devrinden beri devam eden gelenek olmuş olacak.

Beşinci kapıyı müdafaa eden Barbulsın Atalık da "Barbolsın Oğlan" ismiyle Rus kaynaklarında geçmektedir (Atlası, 235). Bu zat her halde genç han Ötemis Geray'ın dadısı idi. Şerifi onu dünyaya şöhret ve rütbeye ehemmiyet vermiyen, fakat Dara, İskender, Rüstem ve Behram Gur çapında büyük bir kahraman olarak tavsif etmiştir.

Altıncı kapının müdafaası Biy Bars Bek isminde bir büyüğün uhdesinde bulunmuştur. Bu da Rus kaynaklarında (Atlası, *Süyünbike* s. 23) "Biy Bars Rastov" ismiyle zikredilmektedir. Her halde babası "Rast" isminde bir bey imiş, ki eski Azak kalesi de Ruslar tarafından "Rostov" tesmiye edilmiştir. Rus kaynakları Biy Bars beyin 1551 de Qul Şerif Molla ile birlikte Moskova'ya elçi olarak gönderildiğinden bahs ederler. Şerifi'nin tavsiflerinden bu zatın Kazanın şehir beki

(yani şehir emini) ve Bulgar iylâyetinin hâkimi (yani valisi), Kazan hanının haznedarı olduğu anlaşılmaktadır.

Şerifi Kazan,ın müdafaasında bir de Narıx Bek ve Ay Keldi Bek ve Aq Matay Bek ismindeki beyler idaresinde bir ihtiyat kuvveti bulunduğunu zikr etmiştir. Nerede gazilere yardım vermek icap ederse o yardımı bunlar veriyorlarmış. Şerifi'nin eserini kendi mecmuasına geçiren Türkiyeli zat bazı isim ve kelimeleri yanlış okumuştur. نارخ isminin نارخی yazılmış olması da bu müstensihin yanlışlığı olsa gerektir. Rus kaynaklarında "Narıx", destan kahramanı Çura Batır'ın babası sıfatıyla "Çura Narıkoviç" şeklinde zikr edilir. Bu savaşlarda Çura zikr edilmiyor, O, Safa Gerey'le bozuşmak neticesinde bir aralık Nogay ordasına kaçmış ve nihayet Safa Gerey tarafından öldürülmüş olarak zikr edilir (Atlası, s. 201). Şerifi'nin zikr ettiği Ay Keldi Bek de Rus kaynaklarında (Atlası, Süyünbike, s. 23) 1551 senesinde Kazanlıların Moskovaya prenslerden Hudaykul Oğlan'ın idaresinde gönderdikleri elçi hey'eti âzası sıfatıyla zikr edilen Ay Keldi Abız ile bir olsa gerektir.

Şerifi, 1550 Şubatındaki zaferle Kazan istiklâlinin katî olarak temin edildiğini zannetmiştir. Quziçaq Oğlan ve Bar Bolsın Oğlan gibi Kırımli kumandanlar ise bu geçici muvaffakiyete aldanmayıp ciddi savaşlara hazırlanmak lüzumu üzerinde durmuşlar. Fakat bunların topladıkları yirmi bin kişilik mücahid tümenlerine asıl Kazanlıların girmemiş, şehir haricindeki Çavuşlar ise açıkça Moskova tarafını tutarak Kırımli ve Nogaylılarla savaşmış olmakla bu büyük müdafaâ tedbirleri suya düşmüştür. Quziçaq Oğlan ve Bar Bolsın Oğlanların 5000 kişi başında Kazanı terk etmeleri hâdisesinden sonra da bu şehirde müdafaâ işleri şehirdeki Tatarlar'ın Kırım, Nogay vesaire yerlerden gelen mücahidlerin müşterek hareketi mahiyetini muhafaza edebilmiştir. Fakat o artık 1550 başında IV. İvan'ı utanç içinde çekilmeye mecbur eden kuvvetini kaybetmişti. Neticede Ruslar 1552 de daha fazla Alman topu ve 50,000 "hademe Tatar" ile yeni bir sefer açıp Ekim 2 de Kazanı işgal edebildiler.

Şerifi'nin dili bazı yerde Kazan Tümen Tatar şivesini aks ettirmiştir. (Birge, tutuş, tizgin, aş içe, çaqh, niçaqlı, yitkirib, yiz, yedre, uçur, tüşti, su quyub sündirüy, tükengen, tüben, üter, qırdı, ayaq basarga bir çola yer tabılmas). Bu da 14. asır başlarında dahi Bulgar dilinde konuşan yerli Kazanlılar da bu şehirde "Müslüman kavm-i Tatar" çoğalınca Tatarların dili umumî konuşma dili olarak yerleşmiş olacak. Yani şimdiki "Kazan Tatar dili" Şerifi'nin zamanında şairlerin edebi

diline tesir edecek derecede umumîleşmişti. Bununla beraber Şerifi'nin dilinde Osmanlı tesiri de vardır, bunu elbette Kırımlılar getirmiştir. Şerifi'nin dili umûmiyetle Alişir Nevâyî üslûbunda "mükellef Çagatay" edebî dilidir. Yesevî tarzı basit Türk şiirlerinde görülen "Qul Şerif" yahut sadece "Şerif" mahlaslı şiirlerin Şerifi'nin eseri olamayacağı âşikârdır. "Baqırgan" kitabının basma ve yazmalarında 36 kadar kaside bu mahlasla yazılmıştır. Bu Muhammed Qul Şerif, yahut Şerif'in kim olduğu da malûm. O kendisini "asılımnı sorsañız, Yafes oğlu Özbekmin" diye tarif etmiş, Buhara Astarhanlılardan Abdülaziz Hanın zamanında yaşamış ve 1190 h/1697 m. de vefat etmiş Muhammed al-Hüseyni ismindeki bir Yesevi şeyhidir. Kendisinin "Huccet al-zâkirin" isminde farsça ve türkçe karışık eseri ve "Divan-ı Şerifi" ismini taşıyan farsça ve türkçe divanı Ali Emîrî Kütüphanesinde Raşid Efendi kısmı 372 numarada mahfuzdur. Fakat Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet* antolojisine dahil basit türkçe sûfi şiirleri arasında (İstanbul 1882 neşri, s. 255 ve tekrar edilerek s. 264) "Şerifi" mahlaslı 18 mısradan ibaret bir "hikmet" vardır. Dili öteki "Qul Şerif" inkinden daha düzgün olduğu gibi, Kazan Tatar şivesi izlerini de içinde bulundurmaktadır (meselâ tuygan, süygen, üt-kerdiñ, çürür, tilmirir). Bu şiir belki de bizim "Muhammed Şerif Hacıtarhani"nin eseri olabilir. Şerifi farsça şiir yazabilmiş, Firdevsi dahil, İran klâsik edebiyatına da vakıf olmuş, arapçası da düzgün, Kur'andan nakilleri de yefinde. Kendisi riyaziyattan haberdar ve bir fizik istilâhı olan "harakat-i qasriye" tâbirini kullanmıştır. Eserde şimal ülkelerinde yazın geceler aydın kalmakla yatsı namazının vakti gelmiyor, bu yüzden bu namaz buralarda sâkit oluyor şeklindeki ve 19. asırda bir daha canlanmış olan nizahlı mesele Şerifi'nin zamanında dahi Hafizeddin Nesefî nazariyesine uygun bir şekilde yayılmış imiş.

Türk tarihine dair 1912 de neşr olunan eserimde (s. 198) Bulgarlara dair kaynakların verdiği malûmatı hülâsa ederken bunların savaşıclıktan çok uzak, "eğilen boyununu kılıç kesmez" şiarına uyan tüccar unsur olduğunu anlatmıştım. Bunlar Ruslarla, İslâmîyeti yaymak için değil, ancak müdafaa maksadiyle savaşmışlardır. Şair Şerifi ise (satır 20-55) Kazanlıları "müddet-i medide ve ahdi ba'id den beri," bilhassa Safa Geray Han zamanında, Rusyaya karşı akınlar yapan, ganimet ve esir getirmekten, din için cihad maksadiyle savaşmaktan haz duyan çok cengaver-unsur olarak tavsif eder. İtalyalı Paul Jovi 1526 senesine ait yazısında Kazanlıları Rusya ile iyi geçinmek isteyen çok müsâlemetperver bir-unsur olarak tavsif etmiş; halbuki aynı senelerde Kazan hanlığına dair Alman elçisi Herberstein tarafından yazılan yazılarda Çuvaşların Tatar ordusuna okçu sıfatıyla celb edildikleri, Kazan Tatarlarının

ise tam bir siyasî ve askerî unsur olduğu, savaşçılıkları, Altın Ordanın diğer Tatarlarına nisbetle daha medenî ve yerleşik oldukları anlatılmıştır. Hacı Mahmud Efendinin 3394 mecmuda "Astarhan Seferi" ne dair nakl olunan Osmanlı kuyudatında "Kazan Tatarları" çok siyasî ve "aktif müslüman" unsur olarak tavsif edilmiş ve Osmanlı devletini Rusyaya karşı büyük siyaset takibini ve bu maksad uğurunda Volga ile Don nehrini birleştirerek Gilan ve Tabaristan sahillerini, yani Hazar Denizi sahasını tam Osmanlı nufuz sahasına almayı teşvik ettikleri ve Osmanlıları kandıra bildikleri zikr edilmiştir. Tezad halinde görülen bu kayıtların her ikisi doğrudur: "Müsalemeperver" olanlar ülkenin eski sekensei olan "Bulgarlar"; çok "harpcu gaziler" olarak tavsif edilenler ise Çengizliler devrinde müslüman olan ve Kazan şehrini tesis eden "Tatarlar" idiler. Şimdi toplu olarak neşr edilen mezar kitabeleri de Kazan ve Bulgar mintakası müslüman ahalisinin iki zümresini vazih olarak belirtmektedir: bir kısmı 14. asır ortalarına kadar¹ devam eden bulgarça (çuvaşça) kitabelerdir, ki kûfi hattı ile basit taşlar üzerine yazılmışlardır. Hatta Bulgarlarla evlenmiş olan "Tatar" yahut "Türkmen" kızlarının mezar taşları da böyledir (Yusupov, levha 7 ve 41). Diğer kitabeler Horasan ve Azerbaycanda İlhanlı ve Tümürlüler devrinde görülen zarif ve mükemmel sanat eseri olarak yapılmış, doğu türkçesi ile yahut arapca nesih veya sülüs yazısı ile yazılmış eserlerdir. Bunlar "Tatar"ların eserleridir. Anlaşıyor ki "Tatar" kelimesi, ilk Osmanlı devri Anadolu da görüldüğü gibi "Moğol" demek değildi. Bu kelime Karahıy ve Çengizlilerle birlikte Doğudan gelmiş Doğu Türkleri demekti. Kitabeler gibi Şerifinin şiirleri de bu şivenin özlüğünü belirten kelime ve ifadeleri bize kadar getirmiştir. Böyle kitabelerden "Eski Kazan" mezarlıklarında bulunan 900/1494 tarihii mükemmel birisi de zamanımıza kadar gelmiştir (Yusupov, levha 54). Ben evvelce neşr ettiğim eserlerim de (*Türk-Tatar tarihi*, 1912, s. 181 ve *Giriş*, s. 64) Kazanlılara Tatar isminin bir yanlışlıkla ve Rus tesiri ile itlak olunduğunu zannetmiştim. Osmanlı kaynakları, benim bir çok diğer yanlışlıklarım gibi, bu yanlışımı da tashih etmek imkanını verdi. Kazanın Ruslara karşı savaşlarını yaşatan en aktif unsuru bunlar olunca, daha 16. asrın ortasında, Osmanlılar arasında "Kazan-Tatarı" ismi eski "Bulgar" isminin yerine tutmuştur.

Şerifi'nin eseri münderiç bulunan 2348 sayılı mecmua bundan başka Lamî'i'nin Gülistan şerhi, farsça, türkçe lûgat gibi eserleri ihtiva et-

¹ Elde mevcut ve üzerinde tarihi olan son bulgarça kitabe 756h / 1355 tarihini taşır.

mektedir. Yazının muhtelif yerlerinde 970 senesi Cemaziyülevvel ve Cemaziyühahir aylarında yazıldığını gösteren kayıtlar vardır, ki 1563 senesinin başı demektir. O halde Şerifi'nin eseri bu mecmuaya 1550 başında yazılışından ancak 13 sene sonra sokulmuş demektir. Eserin ehemmiyeti o zaman orta Volgada gelişmiş olan Doğutürk edebiyatı nümunesi olmaktan maada Kazan şehri müdafaasının bir mahallî hareketten ibaret olmayıp Kırım, Astarhan, Nogayistan ve Sırderya havzası gazilerinin toplu bir hareketi olduğunu da vazih olarak göstermesi ve aynı zamanda bu hareketin daha 14. asır başlarında batı Altınorda Hristiyan unsurunun kuvvetlenmesine karşı alınan tedbirlerin devamı mahiyetini taşımış olduğunu belirtmesidir. Bu hareket Orta Volga sahasına Tebriz ve Herat taraflarında Cengizli ve Temürlüler tarafından geliştirilmekte olan Müslüman Türk kültür hareketlerinin yayılmasına saik olmuştur. Çura Batır, destanında bu «gaza»nın idealini «ilerlemekte olan gâvurun, manastırlarını yıkmak, yerine ak mescitler yapmak, bunlardan Allah ismiyle ezan okutmak» olarak tarif eder. Neticede yalnız Volganın «kayıkçıları olan Çuvaşlar» değil, Viyatka'dan Nijni-Novgorod'a kadar geniş sahanın sekenesi olan «okçu Çermişler»de, Herberstein'in belirttiği gibi, tam olarak müslüman olmuşlardı; nasıl ki bunlar Kazan'ın Ruslar tarafından işgalini müteakip Türkiye hükümetinden, eğer şehri kurtarmak isterse 66000 askerle yardım edeceklerini bildirmişlerdi. Kazan Tatarları Volga-Don kanalı inşası hakkında Osmanlı devletine teklifte bulunurken, Astarhan'ın işgali ve yolların kapanması dolayısıyla aynı şekilde teklifte bulunan Hiyva ve Buhara hanlarına¹ takaddüm etmişlerdi. Kanunî'nin 1535 te başlıyan Rus aleyhtarı aktif siyasetinden mülhem olarak canlanan Kazan Gazileri 1552 de şehrin işgalini ve 1555 isyanını müteakip Ruslar tarafından imha edildi veya Kırırma ve Urallara kaçtılar; 1563 de Volga-Don teşebbüsü ve Astarhan seferinin iflâsı, 1572 de Devlet Girayın ölümü, artık «savaşçı Tatarlar» yerine Rusların başlıca Kasım'da yetiştirdikleri «hademe Tatarlar» (slujiliye Tatary) zümresi Rus'un yanında aktif kuvvet olarak yer aldı ve bu büyük değişiklik 17-18. asır Başkurt isyanları sırasında tam tesirini gösterdi. Kazanda «gaza» ananesi 1298 da bu şehrin binası ile başlayıp 1550 ye kadar tam kudretiyle bir buçuk asır devam etmiştir.

P.S:

Kazan şehir ve vilâyetinin Temür'ün mektuplarında «Gazâni» ve Osmanlı vesikasında «Gazâniye» şeklinde arapça nisbet eki ile

¹ Halil İnalçık, *Bellekten* XII 369-73.

zıkr edilmiş olması burasının "Gazan" isminde birisine nisbet edildiğini vazih olarak gösterir. Hacı Mahmud Efendi 3394 de Gazan Han'ın Bulgara gaziler gönderdiği tasrih edilmemişse de "Mahmud Gazan Han zamanında" müslüman olan Tatarlardan bir "cemaat"ın o zaman Kazan ismini alan maruf ülkeye "gazā" için gelip burasını "vatan" edindikleri ve "Kazan Tatarı ismiyle meşhur oldukları" tasrih edilmiştir. Bunlar ve dışarıdan gelen diğer "gaziler" in buraya o zaman Azerbaycanda ve Horasanda yaşayan ve ora Türklerince benimsenen İran kültürünü ve ıstılahlarını beraberlerinde getirmişlerdir. Bunu komşu Tatarlarda, Nogay Başkurt Kazaklarda bulunmadığı halde ancak Kazanlılarda bulunan tâbir ve âdetler göstermektedir. Bunlardan yukarıda zıkr ettiğimiz şehir hayatına dair "biste" kelimesinden başka mutfak tâbirleri (meselâ "beliş", farsça "balış" minder'den) içtimâî tabakalarda "mulla" dan "mollazade", "şeyh" ten "şehzade" ve "seyyid" den "seyyidzade" gibi Rus kaynaklarına dahil Kazan-Tatarçasının malı olarak zıkr edilen ¹ tâbirler göze çarpmaktadır. 1526 senesinde Kazan'a ait bazı malûmat veren Alman elçisi Baron Herberstein² Kazanda "seyyid" lere karşı gösterilen büyük ihtiram hakkında: Hanlar bünları istikbale çıkar, at üzerinde gelen seyyidin elini öper, diğer beyler onun atının dizginini, diğer eşraf seyyidin ayağını, avam ise sadece eteğini, yahut atını öperler demiştir. Bu da "seyyid" lere karşı Şi'iliğin tesiri ile Gazan ve Ulcaytu Hanlar zamanında başlayıp Azerbaycanda umumleşen mutena hürmetin kendisidir.

13. asırda Bulgar ülkesi ehalesinin ekseriyeti şüphesiz "Bulgarlar" dı, 14. asırda bu vaziyet değişti. Kuzey Bulgar Batu (Sayın) Hanın öz yurdu yapılıncı buraya Tatar unsuru kalabalık olarak yerleşmiş görünüyor. Çünkü bu hanın "büyük hatun" u Buraçqın Hatun Reşideddine göre 70 kadar kola ayrılan çok kalabalık "Alçı Tatar" kabilesindendi. Bu hatunun ve hanın maiyetinde bn Tatarlar esas mesned teşkil ediyorlardı. Müslüman Bulgarlar Batu'nun torunları arasında İslâmiyeti yaymak hususunu ihmal etmemiş görünüyorlar. Batunun turnu olan Toktagu Han samani âdetlere sadık kalmakla beraber, müslüman Kongrat beyleri âilesinden gelen annesi Ulcaytu Hatun gibi, müslümandı³ Bunun veliahdi olan oğlu İlbasar hakikî ve dindar bir müslümandı⁴. Toktagu'nun yeğeni ve büyük Özbek Han'ın babası olan

¹ *Polnoye Sobranje Russkix Letopisiev*, XIX, 319.

² *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 8862 rusça neşri, s. 146.

³ Murad Remzi, *Talfiq*, I, 500-501.

⁴ *Ayni eser*, I, 580, 502.

Togrulça da hakiki müslümandı. Toktagu'nun ve sonra Özbekin vezirleri olan Kongrat beyleri Salçuday Köregan ve Kutluktemür Küregan da müslümandılar. Elbette bunlar Gazan Han tarafından müslümanlığı yaymakta yardım edecek gazilerin ve propagandacıların kendi "yurd"ları olan şimalî Bulgara gönderilmesini memnuniyetle karşılamışlardır. Dışarıdan gelen Tatarlar "Sayın Han Yurdun"a eskiden gelmiş yerleşmiş olan Alçı Tatar gibi kabilelere iltihak etmiş ve müslüman Bulgar eşrafı da yavaşça bunların dilini kabul etmişlerdir.

Kazan ve Batı Sibirya'nın "Tümen Tatarı" dili 16. asırda da aynı şekilde birbirine yakın olmuş görünüyor. Şimal mıntakalarında oturan bu Tatarlarda köy hayatı ve ziraat az çok inkişaf etmişti. Ötemiş Hacı bunların Ural taraflarındakine "Mangit karyeleri" demiştir. Kazanlıların Bulgar; Tümenlerin Nayman kültüründen² mülhem oldukları görülüyor. Anadoludaki Tatarlar için Hafız Abrû "Qara-Tatar Türkmenleri" demiştir³. Muhakkak ki mongolça değil, doğu türkçe konuşmuşlardır⁴ havzasında da "gümüş ötülü" Alaçqın Tatarları olmuş. Kazan Tatarlarında Doğu Türk edebiyatı inkişaf ettiği gibi Tümen Tatarlarında da Temürlüler ile resim, sanat sahasında karşılıklı tesirler olduğunu gösteren emareler vardır⁵. Bunların Buhara ile temasları 16. asırdan sonra da devam etmiş ve İslâmiyetin propaganda merkezlerinden biri olmuş ve her hafta toplanıp "Mesnevi-Mevlâna" okuyan zümreler bulunmuştur⁶.

Islamic Culture in the Khanat of Kazan

In the Meçmua N. 3394 (61^a) of Hacı Mahmud Efendi Library (Süleymaniye) is preserved an one page record about the "Astarkhan Campaign" of Selim II in the year 1568. This record informs us that

¹ Națanzî, *Tarix-i Mu'ini*, Tahran tabı, s. 82.

² Tümen'de "Tayburga Yurtu" Ötemiş Hacı'dan başka Rus kaynaklarında da zikr edilir. Bu Taybuga'nın Çengiz tarafından şimale atılan Nayman hanı Taybuga olduğunu belirten deliller vardır. (Vilyaminov-Zernov, *Kasım Tsari*, II, 386-92, Strogonovların toplattığı malûmat). Burası daha 17. asırda "Nayman memleketi" olarak haritalara geçmiştir (Sven Medin, *Southern Tibet*, I. levha 26, VII, levha 17).

³ British Museum, yazması Or. 1577, vr. 326.

⁴ Z. V. Togan, *Giriş*, 258, 663, 433; bu mevzu Uzun Yayladaki "Tatar mezar taşları" üzerinde araştırmalarla daha iyi aydınlatılacağı anlaşılmaktadır. Alaçqın Tatarlarının dili meselesi için bk. *Central Asiatic Journal* VII. 66.

⁵ *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I, 1954, s. 84.

⁶ Murad Remzi, *Telîq*, II 433.

a group of the Tatars converted to Islam at the time of the Ilkhanid Sultan Mahmud Ghazan Khan proceeded to the country (on the Wolga) to combat the infedels (ghazā). They were also active after the fall of the "Kingdom Ghazani" (davlat-i ghazāniye), corresponded with the Ottoman rulers and caused them to establish a canal between the Ten (Don) and Atil (Wolga). It was said, that such an undertaking would very useful for the suply of the (Ottoman) troops in Demir-Kapı (Derbend) and Shirvan and to increase the Ottoman power on the shores of the Sea of Gilan and Tabaristan. The town Kazan was, according to the later reports, in 1298 (thus during the reign time of Ghazan Khan) by a Khan named Ghazan on the place of "Eski Kazan" and after 104 years (i. e. 1402) was removed to Kazan, the capital of the Khanat. According to Tatar and Russian sources the basin of the Kazan River was the (summer) residence (yurt) of Batu (Sayın) Khan. The grandsons of Batu, Toqtagu, the son of this İlbasar, and the brother Toğrulca were Muslims. Ghazan Khan abviously was interested in the strengthening of the preaching of Islam in this country as he was in north-western provincs of China in Kansu and Tanagut, the prince of the land of Aeende, the Muslim grandson of Kubilay. The main strongength of Batu were the Alçı-Taras, the tribe of his grand Khatun Buraqçin. The "Müslim Tatars" of Ghazan Khan had perhaps joined with these Alçı Taras, the court guards of the grandsons of Buraqçin-Khatun.

The Mecmua N. 2548 in the Zeytinoglu-Library in Tavshanlı (near Kutahya) contains a 10 pages report of the Kazanian poet Sherifi (Haci Muhammed Sharif Hacıtirkehanı) to Ottoman rulers about the successful defence of Kazan in February 1550 against the Tsar Ivan IV. The language of this "zafername" is an excellent Çagatay, namey in the style of Alishir Nevayı, but contains dispersed words, idioms and phrases in the local "Kazan-Tatar" dialect, which was, like the language of "Tümen Tatars" of western Sibiria and the Qaraand Aqtatars of Asia Minor of the 14th century eastern Turkish.

Together with the Tatars in the Khanat and in the town of Kazan itself lived the Muslim Bulgar-Çuvashes, in the 13 the century, being certainly the majority of the population. Till the midst of 14th century the inscriptions of the unpolished "Bulgar-tombstones" were in Bulgarian Çuvash language written in arabic, kufi. After the year 756h/1355 we see the Müslim tombstones written exclusively in eastern Turkish. These "Tatar tombstone" are well polished in Irak or Khorasan Müslim tombstone style and carefully written in naskh or thlulth, sometimes

only in Arabic language. The Bulgar and Çuvash played passive role in the fights against the Russians. The "Kazan-Tatars" appear on the contrary as a political element, as religious soldiers (ghazi's), who assumed the Islamic traditions of the combat against the infidels, like the Ghazi's on the Byzantine-Frontiers (thughur) of Islam. Contrary to other Tatars, the Kazan-Tatars had more words borrowed from Persian in the field of urbanism ("bista" for Arabic rabḍ, suburb), culinary art, ("beliṣ", Perisan baliṣ, biggest rice cake) agriculture and administration. They had more respect for the Seyyids, the descendants of the Prophet as described by Baron Herberstein in the year 1526. Such elements of Perisan culture were brought to the northern regions of Bulgar certainly by the Muslim Ghazi's and other propagandists of Islam. The Seyyids mentioned by Sharifi were originally from Khorozm. Sherfi's literary language is the most important witness of the cultural influence of Herat in Kazan, the country which was in 13th century, as related by A. Shpilevsky, exposed to the great danger of being occupied by the Russian pioneer colonists.